ЗНАЧАЈ ДОСИТЕЈЕВОГ КЊИЖЕВНОГ ДЕЛА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЈЕЗИКА БАНАТСКИХ СРБА

Др Миља Н. Радан
Mihai N. Radan
Timişoara

Читав опус Доситеја Обрадовића, као што је познато, има васпитно-просветитељски карактер.

Доситеј је сматрао да је основни задатак свог рада пропагирање науке у свом народу. Да би тај задатак остварио, свој рад на просвећивању народних маса Доситеј Обрадовић и започиње у знаку негације дотадашње језичке и књижевне традиције. На самом почетку свог деловања, доситеј одбацује тадашњи књижевни језик *српскословенски*, као и *рускословенски*, и залаже се за увођење *народног* језика као књижевног језика Срба. То своје опредељење изнео је у просветитељском манифесту *Писмо Харалампију* али и у каснијим радовима (*Собранија*, *Мезимац*)[1].

Иако није био први српски писац који је писао народним језиком (до њега је било и других, као, на пример, Гаврило Стефановић Венцловић, Јован Рајић, Захарија Орфелин), Д. Обрадовић је био *први* писац који свесно и јасно увиђа неопходност писања народним језиком, и он се својствено трудиио да своја дела таквим језиком пише. Због свега тога, нема никакве сумње да је до појаве Вука Караџића и његове реформе књижевног језика и правописа, Доситеј највише учинио да народни језик постане књижевни језик код Срба. Међутим, и поред константно великог уложеног напора, Доситеј није успео остати сасвим доследан у примени својих начела о употреби народног језика. Тако, он не успева у потпуности да се ослободи књижевне традиције свога доба. У Доситејевим делима налазимо доста словенских и руских речи и облика, али преовладава ипак чист народни говор. Треба истаћи чињеницу да основицу језика Доситејевих списа чини његов матерњи говор – *банатски*, чије су специфичности, нарочито лексичке и морфолошке, видљиве у било којем његовом делу.

Проучавање језика Доситејевих дека било би корисно, на пример, за расветљавање пређених развојних етапа штокавских екавских периферијских

BDD-A24333 © 2005 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:52:27 UTC)

говора. Позната је чињеница да се периферијски говори, а такав је и банатски говор Доситејев, често одликују неким специфичностима у односу на централне дијалекте и да се у њима јављају поједине појаве које су дивергентне, различите од истих у централним језичким подручјима. Према томе, језик Доситејевих дела, који, ако се одстране српскословенски, рускословенски, руски и други талози, представља драгоцен извор за дијалектолошка проучавања, јер је то, у ствари, језик банатских Срба друге половине XVIII века. То је, дакле, чист народни банатски говор, на који нису могли ни најмање утицати нити слагачи Доситејевих списа, из простог разлога што, како сам Доситеј каже у предговору *Живота и приккључениија* (1783), "*они који штампају, не знају српски*".

Не може се тврдити да језик дела Доситеја Обрадовића није био проучаван до сада, напротив, објављени су бројни научни радови[2]. Када говоримо о проучавању Доситејева дела, мислимо, пре свега, на проучавање у ужем дијалектолошком смислу, које би имало за циљ реконструкцију некадашњег дијалекатског стања српских говора у перифериској банатској области и заснивало би се на компаративној анализи ондашњег и садашњег језичког стања. Упоређивањем архаичних Доситејевих језичких облика са конзервисаним архаичним истоветним или сличним облицима у неким српским говорима Баната (нпр., *карашевски*, "*банатско црногорски*", *свинички* и др.), могли бисмо доћи до нових сазнања о некадашњем дијалекатском стању у Банату, можда и шире. Истовремено, таква истраживања омогућила би уочавање начина деловања неких лингвистичких и екстралингвистичких фактора на српске банатске говоре као и последице тога деловања на лингвистичком плану. Другим речима, та истраживања, под условом да буду темељно припремљена и систематски спроведена, у знатној би мери допринела расветљавању неких још недовољно решених проблема наше дијалектологије, као што су, на пример: границе штокавских екавских дијалеката у прошлости, порекло појединих штокавских екавских банатских говора и сл.

Данашњи српски говори Баната веома су интересантни за дијалектологе јер су они (неки мање, други више), захваљујући свом рубном положају, те је због тога највећи део говорника тих говора, поготово ових из румунског дела Баната, вековима био одвојен од своје матице административно-политичким границама, конзервисали извесне архаичне елементе.

У овом кратком напису указаћемо на неке морфолошке особености присутне у Доситејевом "*Животу и прикључењу*" и у *карашевским говорима*, који само потврђује сврсисходност компаративног истраживања наших банатских говора и језика Доситејевих дела. Основу овог кратког истраживања чини једна иновација која је у XVIII веку обухватила највећи део штокавске

BDD-A24333 © 2005 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:52:27 UTC)

територије, али не и нека њена рубна подручја, у која спада и Банат. Реч је о *синкретизму множинских падежних облика*, појава која је у Доситејевом језику само делимично присутна, а карашевске говоре није до данас ни дотакла[3]. Такво стање сведочи о томе да ова иновација веома касно (у односу на друга подручја) захвата српске банатске говоре, а неке од њих није до данашњих дана захватила.

Наспомињемо, такође, да овим написом желимо само илустровати, никако детаљно обрадити или исцрпети ову проблематику (то ће, можда, бити предмет неких будућих радова).

Пажљивијом лектиром Доситејевог горенаведеног дела уочавају се поједини архаични наставци којих данас више нема у већини банатских говора, али неки од њих се још увек чувају у архаичнијим бантским говорима. Тако, на пример, следеће архаичне наставке из Доситејевих дела[4] налазимо и у карашевским говорима:

I. *Именице мушког рода I врсте*

А. Датив множине:

Наставак -***мь*** → ДО[5]: *родителам, читателам* и др.

→ КГ[6]: *луђ'ám* "људима", *коњám, овч'árам, ród̀овам, дáвам пајтáшам пúћ'é, донéси гóшћ'ам ракúју* "донеси гостима ракију" итд.

Б. Инструментал множине:

Наст. -***и***→ ДО: *сь различни народи*, *сь пролази*, *сь свакојаки калуђери*, *с други момци, сь яганци, сь Оци* ... и др.

→ КГ: *óрем с кóњи*, *с ножевú, с свакојáки*(*ми*) *калýђ'ери*, *су дóшли с дáрови* (*даровúмами*) ... итд.

В. Локатив множине:

Наст. -***и*** → ДО: *на добри коњи, у градови и сели, по доксати, у наши вилајети, по пазари, у различни острови* ... итд;

→ КГ: *на добрú кóњи, на кóљи, по сáлаши се наóде, у варóши велúки, по колáч'и лáзи мýва, удрú га по ноктú, банú на прстú ... итд*.

Напоменућемо да у свим овим падежима у Доситејевом *Животу и прикључењу*, поред гореизнетих архаичних наставака за облик, сусрећу се и други наставци, који су данас стандардни у књижевном језику, али је индикативна чињеница да архаичнији наставци имају далеко већу фреквенцију. Ради илустрације, дајемо следећу статистику (према прорачунима Г. Невекловског)[7]:

А. Д мн: 1. *–омь*: 48,70 %; 2. *-емь* и *-мь*: 30,2 %; 3. *–има*: 2,3 %; 4. –

BDD-A24333 © 2005 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:52:27 UTC)

ма: 18,6 %.

Б. И мн: 1. *–и*: 67,6 %; 2. *–има*: 2,9 %; 3. *–ма* (*людма*): 29, 4 %.

В. Л мн: од укупно 11 облика, 10 има наст. *–и* (= 90,9 %), а само 1 облик са наст. *–ма* (= 9,09 %).

II. *Именице средњег рода*

А. Датив множине:

Наст. -***амь*** → ДО: *кь матернимь недрамь, кь словамь, измишлнїамь, противь првиламь...* итд. Од укупно 14 облика Д мн[8], са наставком -*амь* је 10 (71,42 %), 3 са наст. *–ом* /*чадом*/ (21,42 %) и само 1 са наст. *–ма* /*леђма*/ (7,14 %).

→ КГ: *тем се́лам, ме́стам, забч'и ку́ч'етам, да́вам бч'аницу праца́м, о́таву да́вам јаганца́м и телца́м, но́си пи́лић'ам во́ду* итд.

Б. Инструментал множине:

Наст. -***и*** → ДО: *пред црковни врати, сь свакояки плодовити древеси, сь пребиїени леђи*. Осим ова три облика, у тексту је пронађен још по један пример са наст. *–ами* и *–ма*[9].

→ КГ: *прит цркве́ни вра́ти, с коле́ни се пома́га, прино́си ка́мен с ко́ли, с те́ми по́љи се фа́ле о́ни...* итд.

Б. Локатив множине:

Наст. –***и*** → ДО: *по различни мсти, у усти, на леђи, по сели* ...и др.

С овим наставком регистровано је 8 облика што, од укупно 15 облика Л мн имен. ср. рода, представља 53,33 %; са наст. *–ам* забележено је 6 обликаа (40 %), а са наст. *–ма* само 1 облик (6,66 %).

→ КГ: *на ники́ ме́сти* /*на* (*по*) *местéв*/, *по се́ли, у ти́ се́ли, у усти́, по ребри́, на ра́мени, у ко́ли* и др.

III. *Именице женског рода на –**а*** (*III врста*)

А. Датив множине:

Наст. –***амь*** → ДО: *погрешкамь, госпођамь*.

Од укупно 10 регистрованих облика Д мн ж.р.[10], са овим су наставком само горенаведена 2 примера (20 %), док је са наст. *–ама* забележено 7 облика (70 %) и *–ами* – 1 облик (10 %).

→ КГ: *свињ́ам, го́споћ'ам, жена́м, Нѣми́цам, Вла́њам, звѣзда́м, дѣв^{ф}ка́м, гру́дам* (< грудва), *овца́м* ... итд. (Упореди код Доситеја облике: *женама, девојкама, немицама, влаињама, кь звздама...*).

BDD-A24333 © 2005 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:52:27 UTC)

Б. Инструментал множине:

Наст. –***ами*** → ДО: *пустинями, пещерами, сь Ливадами*.

Од укупно 25 облика И мн ж.р., с овим наставком регистрована су само три горенаведена облика (12 %); остали наставци: *-ама* – 21 облик (84 %), *-ам* – 1 облик (4 %). Намеће се закључак да је у именица ж.р. на *–а* архаични наст. *-ами* већ у то доба (друга половина XVIII века) у великој мери био замењен новим наст. *–ама*.

→ КГ: *с жена́ми, с лива́дами, с мара́мами, с кошу́љами, штри́мфами, сики́рами*… итд.

В. Локатив множине:

Од укупно 23 облика за овај падеж[11], највише их је са архаичним наст. *–ам* (39,13 %), следе потом наставци: *-ама* (5 облика – 21,73%), *-а* (5 облика – 21,73 %), *-у /руку/* (3 облика – 13,4 %) и *-ами* (1 облик – 4, 34 5). Од свих тих наставака, два су још увек очувана у КГ:

1. –***ам***→ ДО: *у ... неволям, у чашамь, у пустиням, у кућамь, у Хрїстїанскимь книгамь, по ... Стопамь*... и др.

→ КГ: *у кршћ'а́нским кньи́гам пи́ше* (али чешће: *у ... кньи́га*), *по жена́м лам* (ћу) *да пу́стим*... и сл.

2. –***а***→ ДО: *по алина, у Каруца, по кућя*... и др.

→ КГ: *по* (*у*) *[x]аль́ина, у кару́ца, у цо́ла, по ч'а́ша, по фла́шка, на коч'и́ја*... идр.

IV. *Именице женског рода на сугласник*

Код ове категорије именица, заједнички наставак у наведеном Доситејевом делу и у КГ, једино у локативу множине, јесте –***у***:

→ ДО: *по вароши, у уши*... итд;

→ КГ: *по лепи́ варо́ши, у уши́, у оч'и́, у* (*по*) *ства́ри*... итд.

Анализа гореизложеног материјала указује на чињеницу да је дијалекатска слика на подручју Баната била другачија у прошлости од ове данашње. Нестанак некадашњег језичког стања проузроковале су бројне сеобе српског народа у раздобљу од XIV до XIX века. Већина српских банатских говора доживела је значајне трансформације услед мешања српског аутохтоног становништва из Баната са приспелим на ово подручје досељеницима из јужнијих српских територија. Једино су најизолованије групе банатских Срба (Карашевци, Свиничани, банатски "Црногорци"), још ако су из неког објективног разлога били затворена, конзервативна заједница (католичка вероисповест Карашевака, на пример), успеле да у извесној мери (мањој или

BDD-A24333 © 2005 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:52:27 UTC)

већој, зависно од случаја до случаја) очувају језичке старине из тог архаичног банатског словенско-српског слоја, који се почиње распадати онда када су таласи сеоба запљуснули и ову рубну српску територију.

НАПОМЕНЕ:

[1] Ј. Деретић, *Поетика просвећивања. Књижевност и наука у делу Доситеја Обрадовића*, Издавачка кућа «Књижевне новине», Београд, 1989, стр. 49.

[2] Види, нпр.: Михајловић Г., *Библиографија дела Доситеја Обрадовића издатих за његова живота*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 27/1-2, 1961, стр. 143-148; Младеновић А., *Славеносрпски. Студије и чланци*, Нови Сад, 1989; Исти, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад, 1964; Kuna H., *Jezičke karakteristike književnih dela Dositeja Obradovića*, ANUBiH, Djela, knj. XXXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21, Sarajevo, 1970; Neweklowski G., *Компјутерска анализа «Живота и прикључења» Доситеја Обрадовића: Квантитативни приступ графији и фонолошком систему*, Научни састанак слависта у Вукове дане, књ. 19, Београд, 1990 и др.

[3] Карашевски говори спадају у најархаичније штокавске екавске говоре. Према нашим најновијим истраживањима, они су настали мешањем говора аутохтоног словенског (српског) живља, који се у долини Караша (па и шире, у целом Банату) настанио још у време доласка Словена на Балканско полуострво, са говором (или говорима) досељеника Срба са подручја генетски везаног за источну периферију данашњег косовско-ресавског дијалекта (на граници са српским тимочким или/и бугарским видинско-ломским говором), који су се у карашевским пределима настанили у XIV-XV веку. Карашевски говори конзервисали су бројне архаичне црте, међу које се убраја и стари деклинациони систем.

[4] За овај рад користили смо именичке облике са архаичним наставцима за Д (=датив), И (инструментал) и Л (локатив) које је издвојио и анализирао G. Neweklowski у раду «*Наставци датива, инструментала и локатива множине именица код Доситеја Обрадовића*», Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIII, Нови Сад, 1990, стр. 331-337.

[5] ДО = примери узети из дела Доситеја Обрадовића.

[6] КГ = карашевски говори.

[7] Neweklowski G., *Наставци датива, инструментала*..., стр. 333.

[8] *Исто*, стр. 333.

[9] *Исто*, стр. 334.

[10] *Исто*, стр. 334.

[11] *Исто*, стр. 335.

BDD-A24333 © 2005 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:52:27 UTC)